

„ROZUMNÝ“ PRÍSTUP K JAZYKOVEJ KULTÚRE*

JURAJ DOLNÍK

ABSTRACT**“Reasonable” approach to language culture**

The content of the paper is based on reactions that are stimulated by Alexandr Stich's ideas in his study on the concept of language culture and its content. In his statements there is a hidden conviction about the need for a “reasonable” approach to language culture. Although the attribute reasonable in this context is questionable, the paper discusses the possibility of determining such an approach. The author's conception is based on the conviction that the natural meaning of our behaviour and actions consists in cultivating a way of life that corresponds to our humanizing determination in the evolutionary process. From this follows the thesis that a reasonable way of human life is governed by the authority of its natural basis. This also applies to the way of cultivating the language. Language users show this by tending to linguistic behaviour that corresponds to the nature of their native language. If the democratization of a literary language has reached such a degree that its users accept it as a mother tongue, it is reasonable to cultivate it in accordance with its natural basis. The task of linguistic theory is to analyze this basis and draw “reasonable” conclusions for the approach to literary language cultivation. The attribute “reasonable” means that this approach is generally accepted in a community that is guided by the principle of rationality alone.

Keywords: Alexandr Stich; language culture; reasonable approach; mother tongue; natural basis

1. Úvod

Obsah príspevku je založený na reakciách, ktoré sú stimulované myšlienkami Alexandra Sticha v jeho štúdií o pojme jazykovej kultúry a jeho obsahu (Stich 1979). Ako silne inšpiračné vnímam najmä tri pasáže v jeho výklade: 1. Jazyk pre jednotlivca nie je len inštrument, jazykom, „v ňomž je podstatne zakotvena i sama jeho lidská existencia“ (Stich 1979, 102), sa utvára a manifestuje ako osobnosť. 2. Jazyk je pre individuá i kolektívy „jeden z objektů reality, a to reality zároveň objektivní i subjektivní“ (Stich 1979, 99).

* Táto práca bola podporovaná Agentúrou na podporu výskumu a vývoja na základe Zmluvy č. APVV-22-0275.

3. Teória jazykovej kultúry pražskej školy je „budovaná na racionalite jakožto jednom z možných postojů ke skutečnosti“ (Stich 1979, 106), ale „mimo jazykovědu tomu tak ani zdaleka vždy není“ (Stich 1979, 107), na čo treba prihliadať, a to aj pri komunikácii s mimolingvistickou verejnosťou. V jeho výrokoch čítam presvedčenie o potrebe „rozumného“ prístupu k jazykovej kultúre. Úvodzovky podčiarkujú skepsu voči výrazu *rozumnost* v tomto kontexte. Ktorý, resp. aký prístup má byť „rozumný“, teda adekvátny, nárokový si na všeobecnú prijateľnosť, platnosť v komunite, ktorá sa riadi len a len princípom racionality? Navzdor skepse voči vedeckej legitimitate tejto otázky v príspevku sa diskutuje o možnosti určenia takého prístupu (ide teda o aktualizáciu tejto **možnosti**; autor nesmeruje k tomu, aby jeho výklad recipient vnímal ako myšlienkový postup, ktorý vedie k jednoznačnému určeniu **rozumného prístupu** – v protiklade s **nerozumným** – k jazykovej kultúre, takže aj v závere príspevku zostáva pri **rozumnosti** s úvodzovkami, čím naznačuje, že treba o nej diskutovať; aj pre neho je to otvorená otázka). Vychádza sa v ňom z presvedčenia, že prirodzený (objektívny) zmysel nášho správania a konania spočíva v kultivovaní spôsobu života, ktorý zodpovedá našej humanizačnej určenosti v evolučnom procese, z čoho plynie téza, že adekvátny je spôsob ľudského života, ktorý sa riadi autoritou jeho prirodzeného základu (výrazom *autorita* sa naráža na postmodernistické stanovisko v tejto veci; toto presvedčenie korešponduje s výkladmi v kultúrnej ekológii; porov. Finke 2003). Do tohto ideového rámca sa vkladá zdôvodňovanie **možnosti** dospieť k rozumnému (už bez úvodzoviek) prístupu k jazykovej kultúre, ktorý zodpovedá duchu uvažovania A. Sticha. Obsah výkladu je kongruentný s koncepciou minimálnej intervencie (Cvrček 2008), ale jeho metodologický základ je odlišný.

2. Jazyk – ľudská existencia – pravda

Výrok (1) A. Sticha rozvíjam v duchu humboldtovskej interpretácie jazyka, že fundamentálnou intrinzičnou vlastnosťou jazyka je jeho človekotvorná sila: jazyk je sila, ktorá humanizuje bytosť evolučne „určenú“ na rolu človeka. Z čoho vzišla táto sila? Otázka evokuje evolučný moment, keď predhumánna bytosť sa premieňala na človeka. V tejto evolučnej transformácii humanizujúca sa bytosť navodzovala takú interakciu s prírodou, ktorá nadobúdala kvalitu vzájomného pôsobenia objektu (prírody) a subjektu (humanizujúceho sa tvora) ako bytosti, ktorá prechádzala procesom sebauvedomovania, a teda vymaňovania sa z prírody v tom zmysle, že nadobúdala istú mieru slobody vo vzťahu k nej (porov. s tým, ako sa v tejto súvislosti vyjadril J. J. Rousseau: „Príroda rozkazuje každej živej bytosti a zvieru poslúcha. Človek síce cíti rovnaký tlak, avšak aj spoznáva, že je slobodný, že sa môže podriať aj vzoprieť, a jeho duchovnosť sa ukazuje predovšetkým v uvedomovaní si tejto slobody“; citované podľa Chomsky 1981, 15). Interakcia vyvíjajúca sa k tejto kvalite bola späť so vznikom napätia medzi rodiacim sa subjektom a objektom. Toto napätie vzišlo z toho, že rodiaci sa subjekt musel (!) začať rozumieť prírode. Evolučná emancipácia ho privádzala k tomu, že mohol a musel aktívne pôsobiť na prírodu (nielen „poslúchať“), a to tak, aby jeho aktivita mala pre neho nejaký zmysel, čo predpokladá rozumieť objektu aktivity. Vychádzajúce napätie medzi objektom a rodiacim sa subjektom spočíva v tom, že navodzovaná potreba a záujem subjektu rozumieť prírode narážala na jej inakosť, vyplývajúcu z jeho sebauvedomovania, teda z vnímania objektu

ako niečoho iného, ako je on sám. Evolučná požiadavka „rozumieť tomuto inakému“ si vynútila objavenie jazyka na premostenie odstupu medzi objektom a subjektom. Rodiaci sa subjekt musel objaviť jazyk prírody, ktorým tento objekt vypovedal o sebe. Navodzovanie potreby a záujmu rozumieť inakému – prírode – bolo spojené s objavovaním tohto jazyka. Tu sa zjavuje prvopočiatok sily jazyka. Objavovaný jazyk prírody začal pôsobiť na rodiaci sa subjekt tak, že ten si začal utvárať vnútorný svet tým, čo mu jazyk sprostredkoval. Názočne povedané, keď rodiaci sa subjekt spozoroval a zaregistroval, že isté zvieratá prichádzajú k vode po západe slnka, tento jav si znútorňil: pozorovanie a registrácia je objavením prvku jazyka prírody – západ slnka znamená (vypovedá), že zvieratá prichádzajú k vode. Zvnútorňenie tohto javu znamenalo, že rozumie tomuto výseku prírody. Internalizácia však bola možná len tak, že si vytvoril jazyk ekvivalentný s jazykom prírody. Vytváranie ekvivalentného jazyka sa stalo súčasťou internalizácie, formovania vnútorného sveta rodiaceho sa subjektu, teda premeny predhumánnej bytosti na človeka. Do vytváraného ľudského jazyka sa premietla aj sila jazyka prírody. Sila ekvivalentného jazyka spočívala v tom, že spôsobila túto premenu a pôsobila na rodiaceho sa človeka tak, že ho nastavila na vnímanie sveta a na to, ako mu má rozumieť. S týmto výkladom najviac korešponduje chápanie jazyka ako predmetu a realizácie hermeneutickej skúsenosti v teórii Hansa-Georga Gadamera (1986). Podľa nej každá interpretácia predpokladá jazykové médium, pretože predmet aj priebeh porozumenia sú nevyhnutne jazykové. Keď rozumieme niečomu, to znamená, že sme schopní preložiť do nejakého (najčastejšie vlastného) jazyka význam, ktorým sme boli „oslovení“. Je to teda jazykový proces. Čo je nášmu výkladu najbližšie, je jeho téza, že to, čomu môžeme rozumieť, je jazyk, čiže sám predmet porozumenia je jazykovo daný. Svet, ktorému rozumieme, je pre nás jazykovo daný. Čomu dokážeme rozumieť, je bytie, ktoré sa manifestuje v jazyku. Svet, ktorému chceme rozumieť, je už jazyk, a preto je zrozumiteľný (jazyk je podľa neho svetlo bytia). Jazyk je už výraz bytia samotných vecí, veci sa k nám „prihovárajú“ svojím jazykom. To znamená, že subjekt nie je vystavený bezjazykovému svetu, ktorý je zrozumiteľný len vďaka nášmu jazyku, fixujúcim naše nazeranie na svet (dobré si uvedomujem opačnú pozíciu konštruktivistu; porov. ďalej). Človek je síce zviazaný so svojím jazykom, a teda je vtiahnutý do perspektívy nazerania na svet týmto jazykom, ale nejde o absolútnu perspektivizáciu, lebo jazyk je otvorený: môže sa otvoriť voči čomukoľvek, čomu môžeme rozumieť. Interpretácie naším jazykom sa dajú overiť tým, že ich konfrontujeme s tým, čo „hovoria“ veci svojím jazykom. Prečo môžeme povedať, že výrok vyslovený v pohybu sa rýchliku „Stromy sa len tak mihajú popri nás“ je nepravdivý? Jednoducho preto, lebo skutočnosť „hovori“ iné, ako jazyk zdanlivej skutočnosti. Aj Gadamer vychádza z jazyka vecí, ľudský jazyk v jeho videní sa zjavuje až vo vzťahu k nemu.

Človek je teda existenčne odkázaný na jazyk, ktorý z jednej strany potvrdzuje, že je súčasťou prírody (rozumie jej prostredníctvom jej jazyka, čo je možné len preto, lebo on sám patrí k prírode, tá ho vybavila predpokladmi na objavovanie jej jazyka), z druhej strany vypovedá o jeho vymaňovaní sa z prírody (vytvára si ekvivalentný jazyk na znútorňenie vonkajšieho sveta, čím sa formuje jeho duchovný svet, ktorým nadobúda status prírodnej bytosti prelomovej kvality). Jeho viazanosť na jazyk korení teda v jeho určeneosti interpreta, ktorá zahŕňa istý paradox: aby sa bytosť, evolúciou „určená“ na pozíciu človeka, mohla vymaniť z prírody, musela do nej prenikať. A to je možné len objavením jazyka. Ešte raz: Rodiaci sa subjekt musel objaviť jazyk prírody, lebo len tak mohol adek-

vátne reagovať na svoj odstup od objektu príroda. Subjektivizácia predhumánnej bytosti (transformácia tejto bytosti na človeka a navodenie vzťahu objekt – subjekt) prebiehala ako jej vymaňovanie sa z totožnosti s prírodou premenou tejto identity na interakčnú bipolárnosť, v ktorej sa v subjekte rozvíjala adaptačná schopnosť založená na rozumení tomu, čo sa vyskytuje v jeho okolí. Vo vývoji subjektu sa zjavila otázka, či dobre (správne) rozumie tomu, čo mu príroda oznamuje svojím jazykom, a teda sa objavil fenomén **pravda**. Táto otázka a tento fenomén boli pre neho významné preto, lebo sa týkali jeho životne dôležitých spôsobov konania, ako napr. založenia ohňa a jeho zahasenia, včasného vyhľadávania úkrytu pred búrkou, hľadania a neskôr pestovania rastlinnej potravy a pod. Prax mu preukázala, či správne rozumie jazyku prírody, či objavil pravdu alebo je viac alebo menej vzdialený od nej. Subjekt bol existenčne zainteresovaný na poznání objektívnej pravdy. Korešpondenčná pravda sa stala prostriedkom neutralizácie (nie odstránenia) odstupe medzi subjektom a objektom, médiom ich druhotného stotožňovania v rámci interakčnej bipolarity. Zážitok a vedomie pravdy sa stali fundamentálnou potrebou subjektu. Tu nachádzame korene presvedčenia, že objavovanie objektívnej pravdy je objektívny normatív človeka ako poznávajúceho subjektu, a teda aj kritérium posudzovania poznávania. Na tomto presvedčení sa zakladá tradičná epistemológia: veda je nekonečné prenikanie do objektívneho sveta s cieľom priblížiť sa k jeho pravdivému zobrazeniu.

Vieme, že túto epistemologickú tradíciu spochybňuje inštrumentálne chápanie vedy, podľa ktorého poznávanie je nástroj na dosahovanie cieľov, ktoré si ľudia kladú. Popierajúc možnosť poznávania objektívneho sveta a odmietajúc predstavu pravdy ako odrazu, obrazu, reprezentácie tohto sveta, jeho prívrženci vyzdvihujú konštrukčnosť nášho poznávania ako záležitosti sociálnej praxe. Pripomeňme si ako vzorový príklad radikálneho konštruktivistu nahrádzajúceho pojem pravdy pojmom viability, ktorým sa vystihuje funkčnosť poznávania, spočívajúca v tom, že umožňuje vyhnúť sa prekážkam pri sledovaní cieľov, čo sa dosahuje tým, že naše poznatky „pasujú“, hodia sa k skutočnosti (teda ju neodrážajú), a to preto, lebo sú produktom adaptácie poznávajúceho na podmienky skutočnosti (Glaserfeld 2012). Protagonisti neopragmatizmu zase zdôrazňujú, že ak aj hovoríme o pravde, treba mať na mysli, že je to vec sociálnej praxe, v ktorej sa zdôvodňujú presvedčenia, takže je založená na vzťahu subjekt – subjekt, nie subjekt – objekt, čiže výklad pravdy ako reprezentácie objektívnej reality nezodpovedá povahe poznania, nanajvýš môže byť len opisom ľudského správania (Rorty a Engel 2007). Zostručnene povedané, podľa alternatívnych prístupov objektívna pravda je ilúzia, spory o ňu sú nezmyselné, platné sú len naše konštrukty a presvedčenia, ktoré sa v societe presadia.

K obrane objektívnej pravdy pridávam výklad o jej úlohe v humanizácii predhumánnej bytosti v evolúcii a tým podporujem stanovisko jej obhajcov, ako napr. J. R. Searlea, pre ktorého je samozrejmé, že „vedomie nám sprístupňuje svet mimo našich vlastných stavov vedomia“ (Searle 2015, 94) a že „výpovede sa stávajú pravdivým podľa toho, ako sa majú veci vo svete, ktoré sú od výpovede nezávislé“ (Searle 2013, 226). Aj naše teórie sú pravdivé alebo nepravdivé v tomto zmysle. Týka sa to, samozrejme, aj lingvistických teórií, len problémom je, ako „sa veci majú“ v jazykovom svete. V tejto súvislosti je aktuálne pripomenúť si oddelenie deskriptívnej adekvátnosti teórie od explanačnej. Kým deskriptívne adekvátne môžu byť viaceré teórie, takže sú principiálne rovnocenné, lebo zodpovedajú získaným údajom (niektorá z nich môže byť privilegovaná len vzhľadom na účel

opisu), explanačné teórie si nárokujú na privilegovanosť na základe toho, či zodpovedajú povahe referenčnej reality (porov. Fanselow a Felix 1993, 57–58). Podľa toho explanačná lingvistická teória je optimálna, ak korešponduje s touto realitou, a teda je pravdivá. Zodpovedá to spomínanej téze v úvode, že adekvátny je spôsob ľudského života, ktorý sa riadi autoritou jeho prirodzeného základu (podľa toho otázkou pre lingvistu je, čo je prirodzeným základom ľudského jazyka). Pravda v korešpondenčnom zmysle je súčasťou tohto základu, a teda fundamentálnym referenčným prvkom rozumnosti.

3. Pozorovateľ a prežívateľ jazyka

Výrok (2) – o tom, že jazyk je zároveň objektívna aj subjektívna realita – A. Stich v poznámke špecifikuje tak, „že individuum vníma jazyk a jeho realizácie zčasti ako súčasť vonšajšieho sveta, zčasti ako súčasť a produkt své vlastné psychické, subjektívne skutočnosti“ (Stich 1979, 99). Jednotlivec je pozorovateľom aj prežívateľom svojho jazyka. F. Daneš (1996, 23) tiež upriamil pozornosť na to, že ľudia svoj jazyk prežívajú, pripomínajúc, že pojem „prožívání“ jazyka zaviedol B. Trnka ešte v roku 1948. Ako pozorovateľ pristupuje k jazyku ako aj k iným objektom, uplatňuje svoje logické myslenie, analytické a usudzovacie schopnosti a hľadá v jazyku racionalitu zodpovedajúcu jeho rozumovým operáciám (k pojmu *racionalita* porov. ďalej; racionalita neznamená len riadiť sa rozumom, logikou). Čo však má znamenať, že svoj jazyk prežíva? Tým, že F. Daneš „prožívání“ jazyka spájal s emocionalitou, inšpiruje k tomu, aby sa využila možnosť tento výraz interpretovať v duchu tradičného používania výrazu jazykový cit. Podľa toho prežívať jazyk znamená byť v stave neuvedomene ovládať jazykové prostriedky na základe citu (teda zmyslu chápaného v duchu „niekto má zmysel pre niečo“) pre realizované aj nerealizované možnosti vlastného jazyka, ktorý jednotlivec nadobúda a rozvíja v jazykovej praxi nezávisle od vnímania jazyka z pozície pozorovateľa. Východisko pre vysvetlenie tohto citu nachádzame v základnej štruktúre aktivity živočíchov, ktorej dedičstvo u človeka obracia našu pozornosť na neho ako na behaviorálno-akčnú bytosť vyššieho druhu. Túto štruktúru tvorí dokonalý kooperačný vzťah medzi inštinktmi, reflexmi i pohybovými danosťami živočicha a jeho zameranosťou na niečo (napr. na korisť). Je to veľmi efektívna kooperácia, lebo samočinné fungovanie inštinktov, reflexov a pohybových daností mu umožňuje plnú koncentráciu na to, na čo sa zameriava (napr. uloviť korisť). V evolúcii sa zrodila prírodno-humánna bytosť, ktorá túto štruktúru zdedila aj humanizovala. Humanizácia prebiehala jednak ako rozvíjanie zameranostného potenciálu tejto bytosti – zameranosti na rozmanité ciele – a jednak ako zrenie a pestovanie dispozície na reakcie „v tom zmysle, v tom duchu“ (analogicky), ako samočinne prebiehajú reakcie živočicha. Človek je teda akčná bytosť tým, že zámerne (vedome) koná, a behaviorálna tým, že sa nezámerne správa, čo zahŕňa dispozíciu na samočinné reakcie.

To, že človek je behaviorálno-akčná bytosť, sa výrazne prejavuje v bežnom používaní jazyka v ústnej komunikácii, v ktorej sa sústreďujeme na naše komunikačné zámery, pričom gramatika (chápaná v najširšom zmysle) je mimo nášho vedomia, hoci sa ňou riadime. Našu jazykovú aktivitu riadi intencno-emergentný mechanizmus, ktorý nám umožňuje koncentrovať energiu na realizáciu intencie tým, že potrebné jazykové štruktúry sa nám akosi samy od seba objavujú (v tomto zmysle sa tu vyskytuje výraz emergencia)

na jazyku, takže sú mimo našej pozornosti. Disponujeme behaviorálnou a akčnou jazykovou kompetenciou a jazyková aktivita sa realizuje v súhre týchto kompetencií. V nej spočíva racionalita jazykovej aktivity; robí ju ekonomickou, efektívnou a adaptovanou na účel komunikácie. Ako nadobúdame kompetenciu jazykovej aktivity? Tak, že sa učíme používať jazyk na rozličné zámery (v rozličných podmienkach), čím nadobúdame akčnú jazykovú kompetenciu, a v rámci učenia sa osvojujeme si gramatiku získavaním behaviorálnej jazykovej kompetencie. Výraz *osvojujeme si* má vyjadriť, že gramatiku jazyka v procese socializácie sa neučíme, lebo učenie sa znamená nadobúdanie znalostí, ale sa na ňu adaptujeme realizáciou našej možnosti vypestovať si to, čo sa dá nazvať bezznalostná dispozícia na konformné sociálne správanie. Pri osvojovaní gramatiky sa táto možnosť realizuje ako pestovanie bezznalostnej gramatickej dispozície. Na základe tejto dispozície naše gramatické správanie zodpovedá gramatickým pravidlám bez toho, aby sme ich vedome alebo nevedome sledovali. Gramatické pravidlá pôsobia na používateľov, aj keď tí nemajú gramatické znalosti. Pôsobia tak, že od jednotlivcov v socializácii „vyžadujú“, aby nadobudli schopnosti na správanie konformné s pravidlami. Keď vyslovujeme nejaké gramatické štruktúry, nerobíme to preto, lebo chceme sledovať príslušné pravidlá, ale preto, lebo pravidlá si „vyžiadali“, aby sme nadobudli schopnosti, dispozície, ktoré sú také, že ak produkujeme isté zvukové štruktúry, vyslovujeme tým zodpovedajúce gramatické štruktúry, gramatické formy s významami. V pozadí tohto výkladu sú známe Wittgensteinove výroky o tom, že gramatické pravidlá sú „vpísané“ do jazykovej praxe a socializujúci sa jednotlivec má k nim prístup cez prax, v tejto praxi navodzuje a pestuje gramatickú dispozíciu (Wittgenstein 1984). Bezznalostná gramatická dispozícia je zvláštny prípad dispozície na analogické správanie – správanie v tom duchu, v tom zmysle ako sa správajú iní, resp. ako som sa správal sám predtým –, ktoré vzišlo z imitačného inštinktu. Gramatické príklady, ktoré „zasahujú“ socializujúceho sa jednotlivca v jazykovej praxi, stimulujú inštinkt analogického správania a vyvolanými reakciami sa vyvíja dispozícia na praktické ovládanie gramatiky bez znalosti jej pravidiel. Tento výklad korešponduje so zistením, že gramatika je jeden z prípadov, keď „vyvíjame komplex dispozícií, ktoré reagujú na štruktúru pravidiel“ (Searle 2013, 155–156). Správanie podľa pravidiel nevyžaduje disponovanie ich mentálnou reprezentáciou. Samočinné fungovanie súhry našej behaviorálnej a akčnej jazykovej kompetencie tvorí základ prirodzeného ovládania jazyka. Komponentom vyvíjania behaviorálnej jazykovej kompetencie (dispozície na praktické ovládanie gramatických pravidiel) je jazykový cit – cit pre to, čo zodpovedá duchu vlastného jazyka, čo je a môže byť v ňom zakotvené. Jednotlivec prežíva svoj jazyk ako niečo, čo mu je prirodzene dané: orientovať sa v ňom ako v dôverne známom svete (wittgensteinovsky povedané „naslepo“).

4. Spisovný jazyk ako materčina (?)

Výrok (3) A. Sticha, týkajúci sa sklonu protagonistov pražskej školy k absolutizácii racionality pri prístupe k jazykovej kultúre, čo pripomína napr. aj F. Daneš s tým, že „bylo to dáno dobou“ (Daneš 1996, 21), evokuje otázku, akou racionalitou sa riadi aktuálny používateľ spisovného jazyka. Jednou z možností určenia obsahu pojmu racionalita je vymedziť ju ako „existenciu štruktúr (princípov, pravidiel, vzorcov), ktoré tvoria **poria-**

dok nejakého procesu (myslenia a konania) i bytia“ (Višňovský 2005, 4). Podľa toho otázka smeruje k poriadku („řádu“), ktorý je v základe ovládania a používania spisovného jazyka. Z toho, že používateľ je prežívateľom aj pozorovateľom jazyka, vyplýva, že je to poriadok založený na vzťahu medzi jazykovým citom – spontánnymi kontextovými analogickými reakciami – a jazykovým vedomím – vedome kontrolovanými reakciami. So spisovným jazykom sa spravidla spája dôležitosť jazykového vedomia; napríklad jeden z kritikov koncepcie jazykovej kultúry pražskej školy podčiarkuje: „Zasahovať do jazykovej praxe je [...] jedným z prirodzených sklonů mluvčích. Průběh jazykové praxe je tak spoluurčován reflexí této praxe, přičemž tato reflexe je zároveň součástí jazykové praxe samé“ (Starý 1995, 145). Podobné stanovisko zaujala napr. aj oponentka tých, ktorí chcú vnímať intervenčné zásahy oddelene od bežnej jazykovej praxe (napr. Kaplan a Baldauf 1997), svojou teóriou verbálnej hygieny, založenou na skúsenostnom poznaní, že jednotlivci sa neobmedzujú na používanie jazyka, ale naň aj reagujú, čo vzhádza z ich sklonu k zlepšovaniu jazyka, k jeho „očisťovaniu“, teda k jazykovej „hygiene“ (Cameron 1995). Ako reagovať na tento „prirodzený“ sklon používateľov?

Za dôležité považujem položiť si otázku, či spisovný jazyk – mám na mysli spisovnú češtinu a spisovnú slovenčinu – je pre jeho nositeľov materinským jazykom. Pripomeňme si napríklad: „Osobní zkušenost, která zdaleka není jen moje, mi říká, že jsem se narodil do obecné češtiny a že ta je mou mateřtinou [...] že většina Čechů vnímá pak spisovnou češtinu jako cosi umělého, naučeného, popř. vnuceného [...]“ (Čermák 1996, 14), alebo výrok: „[...] jak známo, v Čechách spisovná čeština prakticky nemá rodilé mluvčí (na Moravě je situace poněkud jiná), její užívání proto vyžaduje určité úsilí, vědomou snahu o spisovný projev“ (Nebeská 1996, 73; samozrejme, mnohí sú opačného presvedčenia). Na Slovensku sa s takými výrokmi nestretávame (neexistuje „obecná slovenčina“ ako konkurencia spisovného jazyka), zrejme sa mlčky vychádza z toho, že spisovná slovenčina je materčinou Slovákov. Pri mojich prieskumoch som však u respondentov zaregistroval prekvapenie pred reakciou na otázku, či spisovná slovenčina je ich materčinou (za samozrejme považujú, že slovenčina je ich materčinou). Drvivá väčšina odpovedala s istým váhaním kladne, čo si vysvetľujem tým, že si tento jazyk osvojujú od detstva, používajú ho aj v neverejnej komunikácii, a teda sú s ním zžití, ale súčasne si uvedomujú jeho extrakomunikačnú regulovanosť, o ktorej nie sú si istí, či je vlastná materinskému jazyku. Existuje však pravá a nepravá materčina v rámci rodného jazykového prostredia?

Jasné je to, že spisovný jazyk od jeho konštitučného obdobia prešiel výraznou demokratizáciou. Jednak sa maximálne rozšírila jeho sociálna báza – jeho nositeľmi sú všetci Česi a Slováci – a jednak prenikol do rozličných komunikačných sfér, prekročil hranice verejnej komunikácie. Jeho demokratizácia je aj jeho pomaterčováním. Retardačným momentom v tomto vývojovom procese je intervenčná kultúra a vieme, že kultúra je výrazná riadiaca sila, a tak sa nastoľuje otázka, či v súvislosti so spomínaným „prirodzeným sklonom“ hovoriacich k zasahovaniu do jazykovej praxe nemáme viac prihliadať na túto silu a rozlišovať medzi prirodzenou metajazykovou reflexiou a sklonom motivovaným kultúrou. Používatelia sú vybavení takou reflexívnou schopnosťou, teda schopnosťou, ktorá nie je produktom štandardizácií v danej societe (porov. s definíciou kultúry ako komplexu štandardizácií – konvencionalizácií – myslenia, cítenia, správania a konania; Hansen 2000). Zárodokom tohto sklonu môžu byť automatické (reflexné) opravné reakcie hovoriaceho, keď sa pomýli pri nejakom tvare (keď sa mu „pošmykne jazyk“). Táto

reflexná opravná reakčná pohotovosť sa rozvinula do metajazykovej reflexívnej pripravenosti, stimulovanej výnimočnosťami a neurčitostami v jazyku, čiže prípadmi, keď používateľ spontánne nenachádzal v ňom oporu pre analogickú reakciu (výnimočnosť), alebo naopak nachádzal v ňom alternatívy, ktoré ho zneisťovali (neurčitosť). Táto pripravenosť sa potom rozvinula do diskurzívnych metajazykových reflexií, ktoré sa stali súčasťou kultúry danej society.

Aj tu sa ukazuje potreba rozlišovať prirodzenosť a normalitu. Spomínaný „prirodzený sklon“ používateľov zasahovať do jazykovej praxe z tohto pohľadu sa javí ako produkt kultúry, vnímanej jej nositeľmi ako ich normalita. Vsadení do kultúry extrakomunikačnej regulácie spisovného jazyka, zásahy do ich jazykovej praxe sa im javia ako normálne, aj keď pritom prežívajú jazykový diskomfort, plynúci z disonancie zásahov s ich jazykovou prirodzenosťou. Táto disonancia je pre nich tým citeľnejšia, čím hlbšie prežívajú spisovný jazyk ako svoju materčinu. Ak demokratizácia spisovného jazyka znamená aj jeho pomaterčovanie, intervenčná kultúra nad rámcom jazykovej prirodzenosti musí pôsobiť násilne, aj keď sa jej používatelia dobrovoľne podriaďujú, lebo veď je to normalita v ich spisovnojazykovom živote. Hranica medzi prirodzeným a normálnym, samozrejme, je neostrá (porov. s tradičným sporom v kulturológii o tom, čo je ešte prírodou dané a čo patrí už ku kultúre).

5. Záver: „rozumný“ prístup k jazykovej kultúre

Používatelia spisovného jazyka v ére jeho vysokej demokratizovanosti prirodzene inklinujú k jazykovému správaniu zodpovedajúcemu racionalite materčiny, teda k jazykovému komfortu, čo prejavujú v situáciách, keď nie sú vystavení verejnému tlaku, vyžadujúcemu hovoriť správne (ako to kodifikácia určuje). Gravitačná sila tohto komfortu pôsobí na nich aj mimo týchto situácií. Ukazuje sa to, keď sa v reči rýchle opravujú, pričom nejde o „pošmyknutie jazyka“, ale o vplyv jazykovej kultúry, vnímanej ako jazyková normalita, ktorá túto silu neutralizuje, avšak neodstraňuje, oná prirodzená inklinácia nie je umŕtvená, len naráža na kultúru ako prekážku. Táto inklinácia je prejavom toho, že používateľom je najvlastnejšie autentické jazykové správanie, t. j. také, ktoré zodpovedá povahe prirodzeného (materinského) jazyka a určuje ich pravú jazykovú identitu. Lingvistická teória zameraná na jej zobrazenie – podľa predchádzajúceho výkladu – si nárokuje na to, aby sa uznávala ako explanačne adekvátne, objektívne pravdivá. Prístup k jazykovej kultúre na základe takej teórie je „rozumný“, lebo rešpektuje povahu prirodzeného jazyka ako objektívnu danosť (ešte raz: nejde o úsudok s nárokom na definitívnosť, ale s úmyslom podnecovať diskusiu o ňom; preto zostávajú úvodzovky, teda „rozumný“ = prichádzajúci do úvahy ako rozumný, potenciálne rozumný). Pri takom prístupe sa nazerá na používateľa ako prežívateľa aj pozorovateľa svojho jazyka s uznaním, že inherentnou funkciou jeho pozorovateľskej dispozície je zasahovať vtedy, keď prežívateľská dispozícia naráža na prekážku, ktorá nemá pôvod v normalite navodenej kultúrou.

„Rozumný“ prístup vychádza z preferovania normalizácie prirodzeného v protiklade s naturalizáciou normálneho, ktorá je v záujme prívržencov intervenčnej tradície: v ich záujme je, aby používatelia extrakomunikačné zásahy do jazykovej praxe nevnímali len

ako súčasť ich kultúry, ale ako to, čo je súčasťou prirodzeného základu ich sociálneho života (v duchu „veď je prirodzené, že človek má rozum a používa ho aj na kultivovanie svojho jazyka“). Pri „rozumnom“ prístupe ide o normalizáciu toho, čo je prirodzené, t. j. o to, aby vnímanie prirodzeného jazykového správania – správania riadeného spontánnou kontextovou analógiou a prirodzenou metajazykovou reflexiou – sa stalo súčasťou normality v danej societe. Táto „normalizovaná prirodzenosť“ nemôže byť nespojená s idealizáciou. Predstava jazykového spoločenstva impregnovaného touto prirodzenosťou sa vzťahuje na idealizované spoločenstvo, zahŕňajúce ideálnych reprezentantov jazyka v zmysle, že sa riadia len spontánnou kontextovou analógiou a prirodzenou metajazykovou reflexiou, a teda že pre ich jazykové správanie nie sú relevantné reflexie motivované kultúrou extrakomunikačného zasahovania do jazykovej praxe. To je ideálny jazykový stav jednotlivcov a ich spoločenstva. Cesta k „normalizovanej prirodzenosti“ smeruje k tomuto stavu.

Tento výklad evokuje Habermasovu ideálnu rečovú situáciu, ktorá „nie je ani empirický fenomén, ani číry konštrukt, ale recipročne uskutočnená imputácia“ (Habermas 2011, 194), čím autor myslí to, „že pri uskutočnení rečových aktov kontrafaktualne konáme tak, ako by ideálna rečová situácia nebola len fiktívna, ale skutočná“ (Habermas 2011, 195). Komunikanti ju anticipujú, lebo „len táto anticipácia je zárukou toho, že s fakticky dosiahnutým konsenzom smieme spájať nárok na rozumný konsenzus“ (Habermas 2011, 194). Ideálna rečová situácia je tak účinná, aj keď je fiktívna. Platí to aj pre spomínaný ideálny jazykový stav. Používatelia sú na tento stav inštinktoidne (alebo inštinktívne?) nastavení ako na svoj prirodzený, autentický jazykový stav. Predpokladom dosiahnutia „rozumného konsenzu“ vo veci jazykovej kultúry je branie zreteľa na túto nastavenosť, ktorá je im vlastná, hoci konajú tak, ako to vyžaduje prostredie impregnované naturalizáciou jazykovej normality.

Praktické kroky k presadzovaniu „rozumného“ prístupu k jazykovej kultúre vedú k normalizácii prirodzeného základu jazykovej komunikácie, ktorý vzišiel z racionality aktivity človeka, založenej na efektívnej súčinnosti jeho behaviorálnej dispozície a akčnej schopnosti. Sú zamerané na presúvanie pozornosti na komunikačnú kultúru – chápanú ako prejav humanizačnej viabilnej semiotickej adaptácie na sociálnointerakčné podmienky –, a tým na to, aby sa jazyková kultúra vnímala z jej perspektívy, a to ako jej také pozadie, ktoré umožňuje koncentrovať energiu komunikanta na optimálnu adaptáciu. Anticipácia opísaného ideálneho jazykového stavu je vodidlom týchto krokov. Majú slúžiť aproximácii k ideálu podporovaním pestovania komunikačnokultúrneho vedomia, správaným zväčšovaním „slobody“ behaviorálnej jazykovej dispozície, teda znižovaním jej obmedzovania zásahmi v mene tradovanej jazykovej kultúry. Živením verejného diskurzu o význame komunikačnej kultúry pre kultivovanie spoločnosti, štandardizovaním vnímania jazyka ako prostriedku **optimálne** „slobodnej“ komunikačnej kultúry (**optimálne** „oslobodenej“ od tlaku sankčnej, jazykovokultúrnej otázky, „ako je to správne“) sa môže navodiť normalita, v ktorej je vysoká hodnota tejto kultúry samozrejmosťou, vrátane toho, že hodnota jazykovej kultúry spočíva v jej adaptovanosti na minimalizáciu obmedzovania komunikačnej kultúry. K tejto normalite patrí aj to, že úsilie o zvyšovanie komunikačnej kultúry je aj prejavom postoja k vlastnému jazyku: Prežívanie aj vedomie toho, že naším jazykom môžeme kultivovať našu komunikáciu, je aj jeho prežívaním aj uvedomovaním ako fundamentálnej hodnoty. Vyššie bola reč o podpore jazykového

komfortu, resp. obmedzovaní jazykového diskomfortu, čo, samozrejme, neznamená tolerovanie, dokonca zlegitimňovanie jazykovej nedbanlivosti („lajdáckosti“). Veď ktorý lingvista by mohol mať záujem o takú podporu? Ide o komfort potrebný na komunikačné kultivovanie používateľov. Táto otázka si však vyžaduje osobitné štúdie.

Celý výklad sa dá, samozrejme, ďalej rozvíjať. Jednou z možností je v referenčnom objekte „rozumnosti“ v sledovanom kontexte upriamiť pozornosť na aspekt transparentnosti: prirodzenému základu jazykovej kultúry je vlastná optimálna transparentnosť. Jednou z evokácií výrazu *transparentnosť* je výklad súčasnej spoločnosti ako spoločnosti transparentie, ktorá sa „zprvu manifestuje jako **spoločnosť pozitivity**“ (Han 2016, 73), teda spoločnosť, v ktorej dominuje pozitivita v zmysle vytvárania podmienok na expanziu správania a konania v duchu „môžeš“ v protiklade k regulácii v duchu „nesmieš“, akou sa vyznačuje disciplinárna spoločnosť. Filozof zisťuje, že „spoločenský systém dnes dáva veškeré své procesy všanc požadavku transparentnosti, aby je zoperativnil a zrychlil. Tlak na zrychlení jde ruku v ruce s odbouráváním negativity“ (Han 2016, 74), čo je chybný vývoj, lebo – okrem iného – je v rozpore s dialektikou spočívajúcou na negativite, s Hegeľovou tézou, že negatívne napätie „udrží duhu při životě“ (Han 2016, 78). Negativita je teda súčasťou prirodzeného základu spôsobu ľudského života, a teda aj jazykového života. Aj duch tohto života sa udržiava optimálnou transparentnosťou – optimálnou mierou negativity a pozitivity. Keďže človek aj ako nositeľ jazyka je empirická (praktická) i umová (logická) bytosť, túto optimalitu určuje pomer medzi empirickou a umovou transparentnosťou. Podľa citovaného filozofa „transparentními se věci stávají tehdy, když jsou zbaveny veškeré negativity, když jsou **vyhlazeny a vyrovnány**“ (Han 2016, 73). Jazykové štruktúry môžu byť empiricky aj umovo „vyhladené a vyrovnané“, ale nie v každom prípade súčasne, takže empirickosť a umovosť si konkurujú a môžu fungovať ako vzájomný zdroj negativity.

Pozorovanie jazykovej praxe v našom prostredí vedie k úsudku, že pozitívizácia spoločnosti zahŕňa pozitívizáciu jazykového správania a konania, ktorá sa prejavuje – okrem iného – ako tendencia k podpore empirickej (praktickej) transparentnosti jazykových štruktúr (ich „vyhladenosti a vyrovnanosti“), sprevádzaná prejavmi príťažlivosti umovej (logickej) transparentnosti, pôsobiacimi ako negativita v pozitívizácii jazykového správania s touto tendenciou. Umová negativita v empirickej transparentnosti pôsobí ako plodné napätie, jej plodné komplikovanie, čo je však podmienené jej mierou. „Rozumný“ prístup k jazykovej kultúre je určený rešpektovaním tejto miery – optimálnej praktickej transparentnosti. Miera, optimálnosť, samozrejme, nie je presne určená rigidná konštantá. Ide o plodnú, nie deštruktívnu negatívu v empirickej transparentnosti (deštruktívnu vo vzťahu k jazykovému citu). Túto deštruktívnosť dobre ilustruje napríklad rozšírená výrazová štruktúra *vidíme sa zajtra* v slovenčine. Poučenie, že správne je *uvidíme sa zajtra*, lebo to vyžaduje vidové pravidlo (takto reagovala jazyková kritika, keď sa táto štruktúra začala rozširovať vo verejnej komunikácii), atakuje jazykový cit používateľa, ktorý ho v rečovej praxi naviguje v jazykových štruktúrach a v tomto prípade ho privádza k príkladom transpozície, napr. historického prázenta (čiže štruktúru *vidíme sa zajtra* vníma ako futúrny prázent). V umovej transparentnosti je táto štruktúra plodnou negatívitou (stimuluje k uvažovaniu o povahe jazyka). Opačným príkladom je poučenie z pozície umovej transparentnosti, že štruktúra *mám za to*, rozšírená najmä v reči právnikov, nemá oporu v stavbe spisovnej slovenčiny, takže v empirickej transparentnosti pôsobí

ako plodná negativita, ktorá stimuluje používateľov k prežívateľskej revízii jej používania (podnecuje ich k oprave jazykovej reakcie na základe intuitívneho zistenia, že v tomto prípade sa nesprávajú podľa vlastného jazykového citu).

Priebeh výkladu iste evokoval aj starý spor o adekvátny poznávací prístup k spoločenskej realite, ktorý z histórie dobre ilustruje napr. konflikt Napoleona s „ideológmi“ (de Tracy, Helvétius, Condillac), zastávajúcimi názor, že „správne idey“ majú byť v základe sociopolitického programu. Napoleon im vyčítal, že takému mysleniu je spoločenská realita cudzia, lebo táto realita vyžaduje poznanie mocenských bojov, vrátane iracionalít a emócií, ktoré ich sprevádzajú. Iba výsledky takého poznania môžu byť adekvátnym podkladom konania (porov. Lieber 1985, 32–34). V mojom výklade sa preferovalo stanovisko „ideológov“. Ak použijeme výraz *moc*, musíme hovoriť o duchovnej moci, o potrebe nadobudnúť duchovnú moc nad realitou, čiže duchovne ju ovládnuť tak, aby naše konanie vo vzťahu k nej bolo „empatické“, zosúladené s tým, čím je. Jazyku je adekvátne kultivovanie v duchu ideológov, nie v zmysle napoleonovského chápania sociálnej reality. Alebo nie?

LITERATÚRA

- Cameron, D. 1995. *Verbal Hygiene*. London – New York: Routledge.
- Cvrček, V. 2008. *Regulace jazyka a Koncept minimální intervence*. Praha: Nakladatelství Lidové noviny.
- Čermák, F. 1996. Obecná a spisovná čeština: Poměr, funkce a metodologie. In *Spisovnost a nespisovnost dnes. Sborník příspěvků z mezinárodní konference Spisovnost a nespisovnost současné jazykové a literární komunikace*, ed. R. Šrámek, 14–18. Brno: Masarykova univerzita.
- Daneš, F. 1996. Teorie spisovného jazyka Pražského lingvistického kroužku: pro i proti. In *Spisovnost a nespisovnost dnes. Sborník příspěvků z mezinárodní konference Spisovnost a nespisovnost současné jazykové a literární komunikace*, ed. R. Šrámek, 19–26. Brno: Masarykova univerzita.
- Fanselow, G., Felix, S. W. 1993. *Sprachtheorie. Eine Einführung in die generative Grammatik. 1. Grundlagen und Zielsetzungen*. 3. vyd. Tübingen – Basel: A. Francke Verlag.
- Finke, P. 2003. Kulturökologie. In *Konzepte der Kulturwissenschaften. Theoretische Grundlagen – Ansätze – Perspektiven*, ed. A. Nünning a V. Nünning, 248–279. Stuttgart – Weimar: J. B. Metzler.
- Gadamer, H. G. 1986. *Wahrheit und Methode. Grundzüge einer philosophischen Hermeneutik. Gesammelte Werke, Bd. 1*. Tübingen: Mohr Siebeck.
- Glaserfeld, E. 2012. Konstruktion der Wirklichkeit und des Begriffs der Objektivität. In *Einführung in den Konstruktivismus*, ed. H. Gumin a H. Meier, 9–39. 13. vyd. München: Piper Verlag.
- Habermas, J. 2011. *Teória jazyka a východiská sociálnych vied*. Prel. I. Hanzel. Bratislava: Kalligram.
- Han, B. Ch. 2016. *Vyhořelá společnost*. Prel. R. Baroš. Praha: Rybka Publishers.
- Hansen, K. P. 2000. *Kultur und Kulturwissenschaft. Eine Einführung*. 2. vyd. Tübingen – Basel: A. Francke Verlag.
- Chomsky, N. 1981. *Regeln und Repräsentationen*. Prel. H. Leuninger. Frankfurt am Main: Suhrkamp Verlag.
- Kaplan, R. B., Baldauf, R. B. 1997. *Language Planning from Practice to Theorie*. Clevedon: Multilingual Matters.
- Lieber, H. 1985. *Ideologie: eine historisch-systematische Erfahrung*. Paderborn: F. Schöningh.
- Nebeská, I. 1996. Normy a spisovnost. In *Spisovnost a nespisovnost dnes. Sborník příspěvků z mezinárodní konference Spisovnost a nespisovnost současné jazykové a literární komunikace*, ed. R. Šrámek, 72–74. Brno: Masarykova univerzita.
- Rorty, R., Engel, P. 2007. *What's the Use of Truth?* New York: Columbia University Press.
- Searle, J. R. 1913. *Die Konstruktion der gesellschaftlichen Wirklichkeit. Zur Ontologie sozialer Tatsachen*. 3. vyd. Prel. M. Suhr. Berlin: Suhrkamp Verlag.

- Searle, J. R. 2015. *Geist, Sprache und Gesellschaft*. 3. vyd. Prel. H. P. Gavagai. Frankfurt am Main: Suhrkamp Verlag.
- Starý, Z. 1995. *Ve jménu funkce a intervence*. Praha: Univerzita Karlova.
- Stich, A. 1979. K pojmu jazykové kultury a jeho obsahu. In *Aktuální otázky jazykové kultury v socialistické společnosti*, ed. J. Chloupek, 98–108. Praha: Academia.
- Višňovský, E. 2015. Racionalita ako normativita. *Filozofia* 60 (1): 1–7.
- Wittgenstein, L. 1984. *Werkausgabe in 8 Bänden. Band 4: Philosophische Grammatik*, ed. R. Rhees. Frankfurt am Main: Suhrkamp Verlag.

prof. PhDr. Juraj Dolník, DrSc.
Katedra slovenského jazyka a teórie komunikácie
Filozofická fakulta Univerzity Komenského
Bratislava
juraj.dolnik42@gmail.com